

Aleksandra Lewandowska

ORCID: 0000-0003-3284-0816

Uniwersytet Wrocławski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.48.1>

Siła procesu. Analiza wpływu strategicznej litygacji na prawo międzynarodowe w kontekście sprawy *Kadic v. Karadžić*

JEL Classification

Słowa kluczowe: strategiczna litygacja, prawa kobiet, prawa człowieka, zbrodnie wojenne, ludobójstwo, zbrodnie przeciwko ludzkości

Keywords: strategic litigation, woman rights, human rights, war crime, genocide, crimes against humanity

Abstrakt: Artykuł jest próbą omówienia wpływu strategicznej litygacji na praktykę prawnomiędzynarodową na przykładzie procesu *Kadic v. Karadžić*, dotyczącego reperkusji bośniackiej wojny domowej. Autorka rozpoczyna rozważania od krótkiego rysu historycznego rozwoju prawa międzynarodowego (a dokładniej — prawa wojennego), ze szczególnym uwzględnieniem pojęcia ludobójstwa. Następnie analizuje pojęcie przemocy seksualnej oraz jej wykorzystywanie w kontekście konfliktów zbrojnych. Wskazując na pewne prawidłowości w prawodawstwie międzynarodowym, autorka dokonuje analizy zjawiska tak zwanej męskiej perspektywy praw. W kolejnej części przybliża kontekst oraz stan faktyczny sprawy *Kadic v. Karadžić*. W ostatniej części artykułu, opierając się na pojęciu strategicznej litygacji, autorka dokonuje analizy strategicznego charakteru procesu *Kadic v. Karadžić*.

The power of the trial: an analysis of the impact of strategic litigation on international law in the context of the *Kadic v. Karadžić* case

Abstract: This article is an attempt to discuss the influence of strategic litigation on the practice of the international law, based on the example of trial *Kadic v. Karadžić*, which referred to repercussions of the Bosnian civil war. The author begins her deliberations with a brief historical outline of the development of the international law (more precisely, the law of war), with special regard to the concept of genocide. Next, the author analyzes the concept of sexual violence and its use in the context of armed conflicts. Pointing to certain regularities in the international law author analyzes the phenomena of the so-called “male perspective on rights.” In the next part of the article, the author introduces the context and the actual state of the *Kadic v. Karadžić* case. In the last part of the article, based on the concept of strategic litigation, the author analyzes the strategic nature of the *Kadic v. Karadžić* trial.

Wstęp

W związku z prowadzoną przez Rosję zbrojną napaścią na Ukrainę i masową skalą agresji skierowanej przeciwko ludności cywilnej opinia publiczna ponownie zaczęła zadawać pytania o możliwość dokonania rozliczeń za zbrodnie międzynarodowe. Wraz bowiem z eskalacją wojny oraz uciekaniem się przez wojska rosyjskie do przemocy seksualnej względem obywaterek Ukrainy coraz częściej w mediach zaobserwować można posługiwanie się takimi pojęciami jak zbrodnia wojenna czy ludobójstwo.

Mimo że obecnie zgwałcenie figuruje w katalogu zbrodni wojennych wymienionym w art. 8 ust 2. lit. b pkt. xxiii Rzymskiego statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego, to nie zawsze przemoc seksualna rozpoznawana była przez społeczność międzynarodową jako metoda prowadzenia walki. Dopiero wraz ze wzrostem zainteresowania prawami kobiet i wreszcie wraz z przełomowym orzeczeniem w sprawie *Kadic v. Karadžić*¹ doszło do faktycznych przemian w tym przedmiocie.

Głównym założeniem artykułu jest zbadanie wpływu strategicznej litygacji na prawo międzynarodowe, a dokładniej — międzynarodowe prawo humanitarne. Powyższa obserwacja przeprowadzana jest na podstawie orzeczenia *Kadic v. Karadžić* zapadłego w 2000 roku w Stanach Zjednoczonych w sprawie zainicjowanej powództwem ofiar wojny domowej w dawnej Jugosławii. Rozważania zawarte są w czterech częściach artykułu, w których kolejno autorka najpierw przybliża pojęcie międzynarodowego prawa humanitarnego i ludobójstwa. Później przedstawia zagadnienie przemocy seksualnej oraz jej użycia podczas konfliktów zbrojnych, by następnie omówić zagadnienie maskulinizacji prawa międzynarodowego i jej wpływu na obecny kształt regulacji stanowiących wymienioną gałąź prawa. Następnie autorka określa pojęcie strategicznej litygacji i analizuje występowanie tego zjawiska w sprawie *Kadic v. Karadžić*. Ostatecznie autorka wskazuje na strategiczne znaczenie omawianej sprawy dla ochrony osób cywilnych w trakcie konfliktów zbrojnych.

Międzynarodowe prawo humanitarne i definicja ludobójstwa

Jak wynika z definicji zawartej w komentarzu do protokołów dodatkowych² do konwencji genewskich³, prawo humanitarne to zespół norm wynikających z prawa międzynarodowego, które stanowią o sposobie rozwiązywania problemów

¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego Stanów Zjednoczonych z dnia 13 października 1995 roku, sygn. 70 F.3d 232 (2d Cir. 1995).

² Protokół dodatkowy do Konwencji Genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 roku dotyczący przyjęcia dodatkowego znaku rozpoznawczego, przyjęty w Genewie dnia 8 grudnia 2005 roku (Protokół III), (Dz.U. z 2010 r. Nr 70, poz. 447).

³ Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku (Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171 z późn. zm.).

humanitarnych wynikających bezpośrednio z międzynarodowych lub niemiedzynarodowych konfliktów zbrojnych, a które chronią osoby i dobra dotknięte skutkami konfliktu zbrojnego⁴.

Istnienie prawa regulującego sposób prowadzenia konfliktów zbrojnych może wydawać się swego rodzaju paradoksem — jak bowiem wprowadzić ład w koncepcji takiej jak wojna, która stanowi pogwałcenie jakiegokolwiek porządku? Wskazać należy jednak, że wniosek taki wynika jedynie ze zbyt powierzchownego postrzegania tej instytucji. Prawo humanitarne ma służyć bowiem ochronie równoprawnych interesów i jest wynikiem swoistego kompromisu między humanitaryzmem a obowiązkiem władz publicznych do zachowania instytucji państwa, obrony jego integralności terytorialnej i utrzymania porządku⁵. Problematyka reguł prowadzenia wojny nie jest przy tym zagadnieniem nowym⁶, a swój początek znalazła już w antycznej koncepcji tak zwanej wojny sprawiedliwej⁷, głoszonej przez Cyserona. Zdaniem filozofa, konflikty zbrojne, aby uzyskać przymiot „sprawiedliwych”, po pierwsze, muszą być uzasadnione, i po drugie, powinny być prowadzone na podstawie określonych zasad oraz zgodnie z ustalonym dekorum⁸. Podobnie zresztą Konfucjusz uzasadnienia wojny dopatrywał się jedynie w przypadku obrony obowiązującego ładu lub jego przywrócenia.

Analizując genezę prawa humanitarne, wskazać należy, że pierwotnie przyjęte zasady prowadzenia konfliktów zbrojnych oparte były jedynie na prawie zwyczajowym⁹. Sposób prowadzenia wojny polegał wówczas *de facto* na stosowaniu pewnych niepisanych reguł, których moc wiążąca wynikała jedynie *taciturn pactum*, a więc z milczącej zgody podmiotów zaangażowanych w konflikt¹⁰. Z tego też powodu niejednokrotnie wojna sprowadzała się do aktów nieuzasadnionej przemocy wobec cywilów. Mimo że zwyczaj wciąż jest jednym z fundamentów prawa międzynarodowego, to wraz z dojrzewaniem kultury prawnej kolejnym krokiem na drodze ewolucji prawa humanitarne stało się spisanie powstałych wcześniej zasad w postaci konwencji i traktatów¹¹. Za swoistą cezurę formowania się międzynarodowego prawa humanitarne w jego obecnej postaci uznać można

⁴ ICRC, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977*, Geneva 1987, s. XXVII.

⁵ J. Pictet, *The formation of international humanitarian law*, „International Review of the Red Cross” 34, 1994, nr 303, s. 527.

⁶ A. Alexander, *A short history of international humanitarian law*, „European Journal of International Law” 26, 2015, nr 1, s. 111–113.

⁷ Należy przy tym zaznaczyć, że koncepcja wojny sprawiedliwej nie odnosiła się w swym zamyśle do międzynarodowego prawa humanitarne, a do samego prawa do użycia siły (*ad bellum*).

⁸ M.T. Cyseron, *O państwie. O prawach*, przeł. I. Żółtowska, Kęty 1999, s. 72.

⁹ G.D. Solis, *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*, Cambridge 2010, s. 12–14.

¹⁰ I.I. Łukaszuk, *Rola zwyczaju we współczesnym prawie międzynarodowym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 29, 1967, z. 4, s. 17–18.

¹¹ G.D. Solis, *The Law of Armed Conflict...*, s. 14.

rok 1864, kiedy przyjęta została pierwsza konwencja genewska. Niewątpliwie jednak to XX wiek był czasem największych przemian w prawie humanitarnym. Wtedy bowiem w życie weszły kolejne konwencje genewskie z 1906 i 1929 roku, które następnie zastąpione zostały konwencjami z 1949 roku. Wydarzeniem, które diametralnie zmieniło sytuację cywilów w trakcie konfliktów zbrojnych, stało się zaś stworzenie klasyfikacji zbrodni międzynarodowych, to jest zbrodni wojennej, zbrodni przeciwko ludzkości, ludobójstwa i zbrodni agresji.

Ludobójstwo zostało wydzielone jako odrębny rodzaj zbrodni ze względu na swój specyficzny charakter¹². Zbrodnia ludobójstwa jest bowiem swego rodzaju pojęciem parasolem, pod którym znajduje się szereg działań mających na celu wyeliminowanie określonej grupy ludności. Po raz pierwszy pojęcie ludobójstwa zdefiniowane zostało w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalonej w 1948 roku¹³. Zgodnie z treścią art. 2 Konwencji ludobójstwo określone jest jako czyn dokonany z zamiarem zniszczenia w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, to jest taki jak zabójstwo członków grupy, spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, rozmyślne stworzenie dla grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie jej całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy, a także przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy. Definicja ta zawarta została również w Rzymskim statucie Międzynarodowego Trybunału Karnego powołanego do życia w 1998 roku w celu rozstrzygania o popełnianiu zbrodni prawa międzynarodowego¹⁴.

R. Lemkin — twórca pojęcia ludobójstwa¹⁵ — wśród jego przejawów wskazał między innymi morderstwa, zapobieganie urodzeniom poprzez aborcje czy sterylizacje, tworzenie urządzeń znacznie zagrażających życiu i zdrowiu (sztuczne infekcje, obozy pracy)¹⁶. Zakwalifikowanie konkretnych działań jako ludobójstwa nie jest przy tym zadaniem łatwym i wymaga uprzedniego zweryfikowania wystąpienia określonych przesłanek. Wśród znamion ludobójstwa wskazać należy

¹² Przed stworzeniem definicji ludobójstwa istniało już pojęcie tak zwanego wynarodowienia, będące rodzajem zbrodni wojennej, jednak R. Lemkin uważał, że jest ono zbyt szerokie, by ująć specyfikę działań określanych jako ludobójstwo. Zob. D. Drózd, *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2010, s. 31–32.

¹³ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9 z późn. zm.).

¹⁴ Rzymski statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708 z późn. zm.).

¹⁵ Podkreślić należy, że definicja zawarta w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa uchwalonej w 1948 roku nie pokrywa się w pełni z definicją przedstawioną pierwotnie przez R. Lemkina.

¹⁶ R. Lemkin, *Genocide as a crime under international law*, [w:] *Genocide and Human Rights*, red. M. Lattimer, London-New York 2018, s. 147.

bowiem wystąpienie zamiaru, to jest działanie sprawcy z zamiarem zniszczenia (ang. *genocide intent*), istnienie chronionej grupy (ang. *the protected group*), na przykład etnicznej, rasowej, oraz stan faktyczny określony w przepisie (ang. *physical element*)¹⁷.

Niechlubnymi przykładami zbrodni ludobójstwa w historii są między innymi ludobójstwo dokonane przez nazistów podczas drugiej wojny światowej na ludności żydowskiej, tak zwany Wielki Głód w Ukrainie¹⁸, omawiane w niniejszym artykule działania podczas konfliktu wewnętrznego w dawnej Jugosławii czy też czyny popełnione w 1994 roku w Rwandzie przez ludność Hutu skierowane przeciwko ludności Tutsi¹⁹. Obecnie zagrożenie ludobójstwa zostało podjęte ponownie przez wspólnotę międzynarodową za sprawą wydarzeń w Ukrainie, to jest działań wojsk rosyjskich podczas zbrojnej napaści na Ukrainę²⁰.

Od momentu napaści, 24 lutego 2022 roku²¹, dopuszczono się tam wielu naruszeń względem ludności cywilnej, takich jak masowe zabójstwa, zgwałcenia, przymusowe wywożenie ludności do Rosji, ataki na obiekty chronione oraz stosowanie broni zabronionej przez prawo międzynarodowe²².

Przemoc seksualna w trakcie konfliktów zbrojnych

Szczególnym rodzajem przemocy stosowanej przeciwko cywilom w trakcie konfliktów zbrojnych jest przemoc motywowana płcią ofiary (ang. *gender-based violence*) czy też przemoc seksualna. Pierwsza definicja legalna przemocy seksualnej zawarta została w Deklaracji o eliminacji przemocy wobec kobiet z 1993 roku²³. Zgodnie z treścią art. 1 tego aktu za przemoc seksualną uważa się wszelki akt przemocy, które jest związany z faktem przynależności danej osoby

¹⁷ D. Drózd, *Zbrodnia...*, s. 137–138.

¹⁸ W latach 1932–1933 na terenie Związku Radzieckiego sztucznie wywołane zostało zjawisko głodu, które miało na celu osłabienie oporu ludności zamieszkującej obszary rolne przeciwko stosowaniu przez władze narzędzi industrializacji państwa. Zob. S. Kul'chyts'kyi, M.D. Olynyk, A. Wynnyckij, *The Holodomor and its consequences in the Ukrainian countryside*, „Harvard Ukrainian Studies” 30, 2008, nr 1/4.

¹⁹ Zob. D. Wolańska, *Rwanda — Od konfliktu etnicznego do ludobójstwa*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 8, 2011, nr 1.

²⁰ A. Łomanowski, *Wojna Rosji z Ukrainą: Bucza to jedno z wielu miejsc zbrodni*, „Rzeczpospolita”, 5.04.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36019921-wojna-rosji-z-ukraina-bucza-to-jedno-z-wielu-miejsc-zbrodni> (dostęp: 26.10.2022).

²¹ Autorka odnosi się do wydarzeń z 24 lutego 2022 roku. Podkreślić należy jednak, że konflikt zbrojny pomiędzy Ukrainą a Rosją toczy się już od 2014 roku, kiedy to Rosja dokonała aneksji Krymu. Obecna sytuacja jest zaś swoistą eskalacją trwającego już konfliktu.

²² J. Baczala, *Pół roku agresji Rosji. Trwa wojna na wyniszczenie, Ukraina straciła 13 proc. terytorium*, Forsal.pl, 24.08.2022, <https://forsal.pl/swiat/ukraina/artykuly/8523398,wojna-ukraina-rosja-pol-roku-bilans-strata-terytorium.html> (dostęp: 20.10.2022).

²³ Declaration on the Elimination of Violence against Women, Proclaimed by General Assembly resolution 48/104 of 20 December 1993.

do określonej płci i którego rezultatem jest lub może być fizyczna, seksualna lub psychiczna krzywda bądź fizyczne, seksualne lub psychiczne cierpienie kobiet, włącznie z groźbą popełnienia takich czynów wymuszeniem lub arbitralnym pozbawieniem wolności, niezależnie od tego, czy czyny te następują w życiu publicznym czy prywatnym²⁴. Wśród jej przykładów wymienia się między innymi napaść na tle seksualnym, gwałt, niewolnictwo i tortury seksualne, przymusową prostytucję, wymuszoną ciążę lub sterylizację, przymusowe małżeństwa i okaleczenia narządów rozrodczych²⁵. Wraz zaś z wprowadzeniem przez Radę Europy Konwencji o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, tak zwanej konwencji stambulskiej²⁶, przemoc wobec kobiet określona została ponadto jako naruszenie praw człowieka i forma dyskryminacji kobiet.

Jednym z najbardziej inwazyjnych w skutkach rodzajów przemocy jest zaś gwałt. Akt takiej przemocy ma wpływ zarówno na zdrowie fizyczne (niechciana ciąża, zarażenie chorobami przenoszonymi drogą płciową, okaleczenia²⁷), jak i psychiczne ofiary. Wśród długotrwałych objawów wskazać można na przykład strach, dezorientację, fobię, wycofanie, zaburzenia w codziennym funkcjonowaniu²⁸. Co więcej, przemoc seksualna często ma znaczący wpływ nie tylko na samą osobę pokrzywdzoną aktem przemocy, lecz także na jej rodzinę czy wspólnotę, w której funkcjonuje²⁹. Często osoby dotknięte przemocą seksualną doświadczają bowiem wtórnej wiktyimizacji lub stygmatyzacji społecznej³⁰. Jak wskazują zaś statystyki przedstawione w 2022 roku przez Organizację Narodów Zjednoczonych, około 736 mln kobiet na całym świecie doświadczyło w swoim życiu gwałtu bądź innej formy przemocy seksualnej³¹.

Przemoc na tle seksualnym w czasie wojny służyć może jako celowy element polityki wojennej³² polegającej na dążeniu do spowodowania wyginięcia

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ S. Aroussi, *Women, Peace, and Security: Repositioning Gender in Peace Agreements*, Cambridge 2015, s. 193.

²⁶ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r. (Dz.U. z 2015 r. poz. 961).

²⁷ R. Chowdhury, *Kadic v. Karadzic — Rape as a crime against women as a class*, „Minnesota Journal of Law & Inequity” 20, 2002, nr 1, s. 101.

²⁸ R. Jina, L.S. Thomas, *Health consequences of sexual violence against women*, „Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology” 27, 2013, nr 1, s. 19.

²⁹ S. Aroussi, *Women, Peace, and Security...*, s. 194.

³⁰ K. Weis, S.S. Borges, *Victimology and rape: The case of the legitimate victim*, „Issues in Criminology” 8, 1973, nr 2, s. 76–77.

³¹ *Facts and figures: Ending violence against women*, Unwomen.org, <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> (dostęp: 13.11.2022).

³² *Gwałt jako „strategia wojskowa”*. „Kobiety zeznają o rosyjskich żołnierzach wyposażonych w viagrę”, TVN24.pl, 17.10.2022, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-przedstawicielka-onz-rosja-stosuje-gwalty-i-przemoc-seksualna-w-ramach-strategii-wojskowej-na-wojnie-w-ukrainie-6167812> (dostęp: 23.10.2022).

określonej grupy etnicznej poprzez zastraszanie, powodowanie niechcianych ciąży czy zarażanie chorobami wenerycznymi zagrażającymi życiu³³. Liczba udokumentowanych przypadków użycia przemocy seksualnej podczas konfliktów zbrojnych pozwala stwierdzić, że jest to zjawisko powszechne. Z danych przedstawionych przez Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie wynika, że w 1994 roku w Rwandzie zgwałconych zostało do 250 tys. kobiet³⁴. Szacuje się, że w czasie wojny w Bośni i Hercegowinie zgwałconych zostało nawet 50 tys. kobiet³⁵. Wśród przykładów wciąż trwających naruszeń wskazać można ponadto agresję członków Państwa Islamskiego względem obywaterek Afganistanu³⁶ czy przemoc stosowaną w Ukrainie³⁷. Jak wynika z raportu komisji ONZ w sprawie naruszeń praw człowieka w Ukrainie, tylko w ciągu roku od początku inwazji na Ukrainę ujawniono ponad 133 przypadki takich gwałtów³⁸. Rozmiary zjawiska mogą być przy tym znacznie większe, określenie dokładnej liczby przypadków stosowania przemocy seksualnej w trakcie wojny jest bowiem znacznie utrudnione. Może to wynikać, po pierwsze, z tego, że w wielu przypadkach gwałty nie są zgłaszane przez ofiary³⁹, a po drugie z tego, że w warunkach wojennych takie dane nie są zazwyczaj zbierane — następuje to z opóźnieniem, już po zakończeniu działań zbrojnych. Wówczas nie ma już możliwości dotarcia do wszystkich ofiar.

Maskulinizacja prawa — perspektywa międzynarodowa

Przemoc seksualną poczytuje się obecnie za naruszenie prawa międzynarodowego, to jest zarówno w kontekście praw człowieka, jak i prawa humanitarnego

³³ *Przemoc seksualna jako narzędzie wojny*, Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, 14.07.2014, <https://www.unic.un.org.pl/rwanda/przemoc-seksualna-jako-narzedzie-wojny/2595> (dostęp: 23.10.2022 r.).

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ M. Bastick, K. Grimm, R. Kunz, *Sexual Violence in Armed Conflict: Global Overview and Implications for the Security Sector*, Geneva 2007, s. 117.

³⁶ *Afghanistan: Alleged rape by Taliban members must be investigated and prosecuted immediately*, Amnesty International, 10.03.2023, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/afghanistan-alleged-rape-by-taliban-members-must-be-investigated-and-prosecuted-immediately/> (dostęp: 1.06.2023).

³⁷ W momencie pisania niniejszego artykułu wciąż pojawiają się nowe doniesienia o stosowaniu przemocy seksualnej przez rosyjskich żołnierzy. Zob. K. Ikonowicz, *Ukraina: Dwóch rosyjskich snajperów gwałciło pod Kijowem. Wśród ofiar 4-latka*, „Rzeczpospolita”, 14.03.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art38120681-ukraina-dwoch-rosyjskich-snajperow-gwalcilo-pod-kijowem-wsrod-ofiar-4-latka> (dostęp: 1.06.2023).

³⁸ United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *Report on the Human Rights Situation in Ukraine — 1 February to 31 July 2023*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-03-24-Ukraine-35th-periodic-report-ENG.pdf> (dostęp: 18.01.2024).

³⁹ E. Dartnall, R. Jewkes, *Sexual violence against women: The scope of the problem*, „Best Practice & Research. Clinical Obstetrics & Gynaecology” 27, 2013, nr 1, s. 4–5.

(zwłaszcza przemoc skierowaną przeciwko kobietom i dzieciom)⁴⁰. Jednak nie zawsze tak było — wcześniej problem przemocy seksualnej w trakcie konfliktów zbrojnych był bądź ignorowany, bądź traktowany jako przykra, acz nieunikniona, część realiów wojny⁴¹. Wynikało to (i mimo że pojawiają się obecnie w tym zakresie pewnie zmiany, wciąż wynika) z perspektywy, w której ujęciu tworzone jest prawo międzynarodowe. Mowa tu o swoistej maskulinizacji prawa międzynarodowego czy też jego „męskiej perspektywie”. Zarówno bowiem prawo humanitarne, jak i prawa człowieka⁴² osadzone są w patriarchalnym kontekście społecznym.

Wpływ tego kontekstu przejawia się dwojako: po pierwsze, poprzez sposób tworzenia struktur organizacyjnych w organach międzynarodowych, i po drugie, poprzez normatywną strukturę prawa międzynarodowego, w której główne obszary ochrony skupiają się na sferach utożsamianych z doświadczeniem mężczyzn⁴³ bądź doświadczeniach neutralnych płciowo. Kwestia praw kobiet zaczęła być zaś przedmiotem dyskusji na forum międzynarodowym dopiero w okolicy lat osiemdziesiątych XX wieku⁴⁴. C.A. MacKinnon komentuje zaś tę kwestię następująco: „[prawa człowieka odnoszą się do kobiet] kiedy to, co się dzieje z kobietami, dzieje się również z mężczyznami, jak bicie, znikanie i torturowanie na śmierć, fakt, że to, co się stało, wynika z bycia kobietą, nie jest wpisany do rejestru ludzkich okrucieństw”⁴⁵.

Zaznaczyć należy, że struktura płciowa organizacji międzynarodowych niewątpliwie poddana została gruntownym zmianom przez ostatnie dekady. Podczas gdy w 1990 roku odsetek kobiet na czołowych stanowiskach w organizacjach międzynarodowych wyniósł 0%, to już w 2021 roku wynosił on 45%⁴⁶. Problem maskulinizacji organizacji międzynarodowych został zatem w pewien sposób dostrzeżony, jednak zmiana ta dotyczy niewielu organizacji. Wskazane wyżej dane powinny być bowiem interpretowane w kontekście informacji, że 61% kobiet pełniących czołowe funkcje, pełniło je w jedynie 23% instytucji

⁴⁰ Wskazać należy, że mimo iż ofiarami zgwałcenia (także popełnionego w trakcie konfliktu zbrojnego wojennego) padają również mężczyźni, to znaczna większość zgłoszonych gwałtów popełniana jest na kobietach i dzieciach. Taki stan rzeczy wynikać może z faktu, że mężczyźni nie zgłaszają tego faktu w związku z dużą stygmatyzacją przemocy seksualnej wobec nich, zob. M. Bastick, K. Grimm, R. Kunz, *Sexual violence...*, s. 193.

⁴¹ S.L. Russell-Brown, *Rape as an act of genocide*, „Berkeley Journal of International Law” 21, 2003, nr 2, s. 351

⁴² C.A. MacKinnon, *Rape, genocide, and women's human rights*, „Harvard Women's Law Journal” 17, 1994, s. 5.

⁴³ H. Charlesworth, *Human rights as men's rights*, [w:] *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, red. J. Peters, A. Wolper, New York 1995, s. 106.

⁴⁴ S. Prakash Das, *Human rights: A gender perspective*, „The Indian Journal of Political Science” 66, 2005, nr 4, s. 764.

⁴⁵ *Ibidem*

⁴⁶ M.V. Sokolova et al., *Beating the odds: Women's leadership in international organizations*, „Politics & Gender” 19, 2023, nr 4, s. 1088.

międzynarodowych⁴⁷. Przewaga mężczyzn w organach międzynarodowych ma zaś znaczący wpływ na sposób tworzenia prawa międzynarodowego.

Sprawa *Kadic v. Karadžić*

Pewnego rodzaju przemianę w ochronie ofiar przemocy seksualnej w trakcie konfliktów zbrojnych wprowadził proces w sprawie *Kadic v. Karadžić*⁴⁸ (*Kadic v. Karadžić*, 70 F.3d 232 (2d Cir. 1995)). Proces wyrósł na kanwie czystek etnicznych dokonywanych podczas wojny domowej w dawnej Jugosławii. Wojna ta rozpoczęła się w związku z rozłamem Jugosławii spowodowanym zaistniałymi wówczas tendencjami niepodległościowymi poszczególnych państw federacji, w tym Bośni i Hercegowiny. Bośnia zamieszkiwana była przez Bośniaków, Serbów i Chorwatów, a wraz z ogłoszeniem niepodległości przez Republikę Bośni i Hercegowiny w 1992 roku doszło w niej również do starć wewnętrznych. Konflikt zaogniały różnice kulturowo-religijne panujące na poszczególnych obszarach Bośni.

Powódki (obywatelki Bośni i Chorwacji) we wspomnianej wcześniej sprawie *Kadic v. Karadžić* wystąpiły z pozwem przeciwko samowznaczonemu prezydentowi Bośniackiej Republiki Serbów Radovanowi Karadžićowi o odszkodowanie i zadośćuczynienie za szkodę powstałą w wyniku deliktu popełnionego podczas wojny w dawnej Jugosławii, to jest używanie przemocy seksualnej wobec obywateli podczas bośniackiej wojny domowej. Strona powodowa swoją argumentację opierała na dowodzeniu, że gwałt to ludobójstwo i świadoma polityka prowadzenia wojny. Powódki reprezentowała C.A. MacKinnon — amerykańska akademiczka, prawniczka i feministka. W momencie rozpoczęcia procesu *Kadic v. Karadžić* MacKinnon była już znana ze swojego aktywizmu na rzecz kobiet oraz z umiejętności wpływania na praktykę prawa⁴⁹. Działalność MacKinnon skupiała się przede wszystkim na problematyce nierówności płci, na przykład to dzięki niej w 1986 roku pojęcie molestowania seksualnego zostało uznane przez amerykański Sąd Najwyższy za dyskryminację ze względu na płeć⁵⁰.

Sprawa rozpoznana została, dość nietypowo, przez amerykański wymiar sprawiedliwości. Zabieg taki umożliwiło oparcie jej na ustawie o powództwach

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Sprawa *Kadic v. Karadžić* połączona została przez sąd ze sprawą *Jane Doe v. Karadžić*, przez co nazywana jest ona zamiennie. Nazwanie powódki Jane Doe wynika zaś ze zwyczaju przyjętego w Stanach Zjednoczonych polegającego na zastępowaniu w ten sposób imienia i nazwiska na przykład strony postępowania sądowego, która nie może lub nie chce być zidentyfikowana. Zob. *Jane Doe*, [hasło w:] Oxford Learner's Dictionary, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/jane-doe> (dostęp: 22.05.2022).

⁴⁹ MacKinnon praktykowała bowiem w Stanach Zjednoczonych, gdzie panuje tak zwany system *Common law*, w którym powszechne jest użycie instytucji precedensu.

⁵⁰ *Catharine A. MacKinnon*, [hasło w:] Encyclopedia Britannica, 3.10.2022, <https://www.britannica.com/biography/Catharine-A-MacKinnon> (dostęp: 2.06.2023).

cudzoziemców w sprawach deliktów — dalej: ATCA (ang. *The Alien Tort Claims Act*)⁵¹ — oraz ustawie o ochronie ofiar tortur (ang. *Torture Victim Protection Act*)⁵². ATCA nadawała amerykańskiemu sądom federalnym jurysdykcję w sprawach powództw wytaczanych przez cudzoziemców w związku z naruszeniem prawa międzynarodowego przez podmioty pozapaństwowe (ang. *nonstate actors*). Jak wskazuje geneza tego aktu, pierwotnie ustanowiony został on na potrzeby zwalczania piractwa w 1789 roku⁵³. Doprowadzenie do rozpoznania sprawy przez amerykański sąd apelacyjny (ang. *The U.S. Court of Appeals for the Second Circuit*) nie było jednak proste i trwało aż siedem lat. Sąd pierwszej instancji odrzucił bowiem powództwo czternastu powódek, wskazując na swój brak jurysdykcji⁵⁴.

Główną przeszkodą był niejasny status Karadżicia, to jest przywódcy państwa nieuznanego przez Stany Zjednoczone. MacKinnon twierdziła, że Karadżić jako prezydent państwa jest osobiście odpowiedzialny za zbrodnie popełnione na jego rozkaz⁵⁵. Pozwany wykorzystywał fakt swojej specyficznej pozycji jako główny argument na odparcie zarzutów powódek. Jednocześnie wskazywał on na immunitet, który przysługiwał mu jako głowie państwa, oraz twierdził, że ponieważ jego państwo nie jest rozpoznawane przez inne państwa, nie jest on podmiotem państwowym i dlatego nie mógł dokonać naruszenia prawa międzynarodowego⁵⁶. Uznanie, że Karadżić jest emanacją państwa Serbów, to jest został pozwany jako podmiot obejmujący urząd prezydenta, miałyby jeszcze jeden skutek — nie mogłoby być przeciwko niemu wniesione powództwo na podstawie ATCA. W związku z tym MacKinnon apelację od tego wyroku oparła na założeniu, że występuje on niejako w obu rolach — jako *nonstate actor* oraz *state actor*⁵⁷. Ostatecznie Karadżić został pozbawiony atrybutu państwowości⁵⁸, a sąd orzekł, że podmioty niepaństwowe (osoby prywatne) są w stanie naruszyć przepisy zabraniające ludobójstwa i zbrodni wojennych. Sąd apelacyjny przychylił się do żądania MacKinnon — uchylił wyrok sądu pierwszej instancji i skierował sprawę do rozpoznania co do *meritum*⁵⁹.

MacKinnon wskazała, że przemoc seksualna w Bośni (a dokładniej — popełnione tam gwałty) spełniała wszystkie znamiona ludobójstwa. Prawniczka

⁵¹ Alien Tort Claims Act, 28 United States Code § 1350 (1993).

⁵² The Torture Victim Protection Act of 1991, Pub. L. No. 102-256, 106 Stat.73 (1992) printed at, 28 U.S.C. § 1350.

⁵³ Kontorovich E., *A Tort Statute, with aliens and pirates*, „Northwestern University School of Law Scholarly Commons” 107, 2012, s. 100.

⁵⁴ C.A. MacKinnon, *Butterfly Politics*, Cambridge 2017, s. 140.

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ J.H. Bello, T.R. Posner, *Alien Tort Claims Act — genocide — war crimes — violations of international law by nonstate actors: Kadic v. Karadzic*. 70 F.3d 232, cert. denied, 64 U.S.L.W. 3832 (June 18, 1996), „American Journal of International Law” 90, 1996, nr 4, s. 659.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 144.

⁵⁸ C.A. MacKinnon, *Butterfly Politics*..., s. 140.

⁵⁹ Kadic v. Karadic case: Opinion of 2nd Circuit re: Subject Matter Jurisdiction, <https://avalon.law.yale.edu/diana/4298-12.asp> (dostęp: 22.05.2022).

argumentowała, że gwałt stanowi ludobójstwo, gdy odbywa się w ramach ludobójstwa i jest z nim powiązany, zgodnie z istniejącą definicją międzynarodową określającą ludobójstwo jako zamierzone zniszczenie narodu jako takiego ze względu na jego rasę, religię, narodowość lub pochodzenie etniczne⁶⁰. Systematyczne gwałty na muzułmankach i Chorwatkach zamieszkujących Jugosławię służyły bowiem czystkom etnicznym⁶¹. Użycie tego typu broni wobec muzułmanek służyło nie tylko skrzywdzeniu samych kobiet, lecz także rozbiciu wspólnoty⁶². Nie było ono zatem wycelowane jedynie w pojedyncze ofiary:

[...] Serbowie bośniaccy pod kontrolą oskarżonego systematycznie stosowali gwałt, próbując zniszczyć muzułmanów i Chorwatów w Bośni i Hercegowinie oraz w Chorwacji poprzez zniszczenie kobiet należących do tych grup etnicznych. Doktor Loncar zeznał jako ekspert, że napaść na tle seksualnym niszczy „ja”. Twierdzimy, że „ja”, żyjące w społeczeństwie ludzkim, ma płeć i pochodzenie etniczne oraz że pokazaliśmy, jak kiedy napaść na tle seksualnym opiera się na płci i pochodzeniu etnicznym, niszczy to „ja” i tę tożsamość, a także relacje między ludźmi, jak intymność, rodzinę, kulturę, grupę tworzącą naród, z którym „ja” jest nierozzerwalnie związane. Gwałt nie tylko sprawia, że kobiety chcą opuścić miejsce, w którym zostały zgwałcone, i nigdy do niego nie wracać, lecz także czyni z gwałtu selektywnego skuteczne narzędzie oczyszczenia terytorium, jak zeznał profesor Bassiouni, zgodnie z zamierzeniami przywódców bośniackich Serbów⁶³.

Należy tu zwrócić uwagę na rolę kobiet podyktowaną uwarunkowaniami kulturowymi, w których żyją muzułmanki. Trzonem kultury islamskiej jest bowiem ortodoksyjny patriarchat, w związku z czym pozycja kobiet jest w niej uzależniona od mężczyzn i ulega znacznym ograniczeniom zwłaszcza w sferze seksualności⁶⁴. Stosowana przemoc seksualna nie tylko powodowała więc faktyczne obrażenia, lecz także narażała ofiary na ostracyzm społeczny, przemoc ze strony krewnych, a nawet męża⁶⁵. Gwałty skutkowały również tym, że zarówno pokrzywdzone Chorwatki, jak i muzułmanki odczuwały ciągłe zagrożenie i tym samym chciały opuścić miejsce dokonanej napaści seksualnej⁶⁶. Pozwalało to serbskim wojskom na stosowanie takiej taktyki wojskowej i zajmowanie tak opuszczonych terenów⁶⁷. Co więcej, jedna z powódek zmuszona była do donoszenia ciąży wynikłej z gwałtu popełnionego przez serbskiego żołnierza⁶⁸.

⁶⁰ C.A. MacKinnon, *Butterfly Politics...*, s. 152.

⁶¹ *Ibidem* s. 155

⁶² *Ibidem*, s. 156

⁶³ *Ibidem*, s. 155 — tłumaczenie autorki.

⁶⁴ L.L. Rørbaek, *Islamic culture, oil, and women's rights revisited*, „Politics and Religion” 9, 2016, nr 1, s. 63–64.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 65.

⁶⁶ C.A. MacKinnon, *Butterfly Politics...*, s.155.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 155.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 157.

Proces zakończył się w 2000 roku. Powódkom przyznane zostało odszkodowanie w wysokości 745 mln dolarów⁶⁹, a w prawie międzynarodowym doszło wówczas do przełomowego uznania przez jurysprudencję gwałtu za celową taktykę militarną służącą ludobójstwu. W 2019 roku Karadžić został zaś skazany za zbrodnie wojenne (w tym ludobójstwo) oraz zbrodnie przeciwko ludzkości (24 lata po wydaniu aktu oskarżenia) w procesie przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii powołanym Rezolucją Rady Bezpieczeństwa nr 808 z 1993 roku⁷⁰.

Scheda MacKinnon — przełom w ochronie praw ofiar gwałtu wojennego

Strategiczna litygacja kojarzona jest zazwyczaj przede wszystkim z podejmowaniem postępowań sądowych w interesie publicznym celem dokonania zmian systemowych w prawie⁷¹. Strategiczna litygacja to działanie na polu prawnym oraz społeczno-politycznym wpływające na zakres ochrony prawnej poszczególnych podmiotów⁷². Litygacja ta może odgrywać rolę pewnego amplifikatora i wprowadzać zmiany w sposób pośredni lub bezpośredni. Jednostka biorąca udział w sporze będącym podłożem strategicznej litygacji nie tylko występuje w imieniu własnym, lecz także reprezentuje określoną grupę, a szkoda, której doświadczyła, była już wcześniej odczuwana zbiorowo⁷³. Spór ma zatem charakter zarówno zindywidualizowany, jak i społeczny⁷⁴.

Strategiczna litygacja często wiąże się również z aktywnością medialną osób zaangażowanych w sprawę⁷⁵. Proces *Kadic v. Karadžić* zaczął przybierać postać strategicznej litygacji już w momencie, gdy kobiety dotknięte przemocą seksualną dokonaną z rozkazu Karadżicia rozpoczęły kampanię „uświadamiania”, to jest wносиły o pomoc do instytucji międzynarodowych i występowały w mediach⁷⁶. Czynnikiem, który miał zaś niewątpliwý wpływ na przełomowość wyroku zapadłego w sprawie, było zaangażowanie w spór samej pełnomocniczki powódek. Doświadczenie prawne MacKinnon przejawiało się między innymi w doborze

⁶⁹ R. Chowdhury, *Kadic v. Karadzic...*, s. 94.

⁷⁰ Rezolucja Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 808 z dnia 22 lutego 1993 roku.

⁷¹ A. Lewandowska, *Strategiczna litygacja jako miecz obosieczny — prawa reprodukcyjne w czasach populizmu w Polsce*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 41, 2022, s. 111.

⁷² K. Kocemba, M. Stambulski, *Czym jest strategiczna litygacja?*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 41, 2022, s. 15.

⁷³ *Ibidem*, s. 18.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ N. Nenadic, *Genocide and sexual atrocities: Hannah Arendt's „Eichmann in Jerusalem” and Karadžić in New York*, „Philosophical Topics” 39, 2011, nr 2, s. 134.

podstaw prawnych żądania pozwu. MacKinnon była już znanym autorytetem w dziedzinie prawa, dlatego znacznie łatwiej było jej wprowadzać nietypowe rozwiązania jako strategię procesową. Zastosowany przez nią ATCA był swoistym pomostem pomiędzy prawem międzynarodowym a porządkiem państwowym. Sama zaś MacKinnon po zakończeniu procesu *Kadic v. Karadžić* została mianowana w 2008 roku specjalną doradczynią Międzynarodowego Trybunału Karnego w zakresie przemocy seksualnej i przemocy płciowej⁷⁷.

Strategiczny charakter sprawy *Kadic v. Karadžić* opierał się przede wszystkim na unaocznieniu problemu przemocy seksualnej stosowanej względem kobiet w trakcie wojen. Proces ten pokazał również, że ofiary przemocy seksualnej stosowanej w czasie wojny mają realne narzędzia ochrony swoich praw. Sprawa *Kadic v. Karadžić*, co prawda, nie była orzeczeniem organu międzynarodowego, jednak wywarła ogromny wpływ na przyszłą praktykę rozstrzygania sporów z zakresu prawa wojennego przez Międzynarodowy Trybunał Karny. Orzeczenie zapadłe w sprawie doprowadziło bowiem do migracji przyjętego w nim rozwiązania, to jest uznania gwałtu za ludobójstwo, na grunt międzynarodowy⁷⁸. Za pokłosie rozstrzygnięcia w sprawie *Kadic v. Karadžić* uznać można wyroki wydane przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy w sprawach *Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor*⁷⁹ oraz *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*⁸⁰, w których po raz pierwszy, na skalę międzynarodową, gwałt zakwalifikowano jako zbrodnię wojenną⁸¹ i zbrodnię przeciwko ludzkości. Przy omawianiu zagadnienia gwałtów w trakcie wojny nie sposób pominąć również kwestii obecnego konfliktu zbrojnego w Ukrainie. Od momentu intensyfikacji walk, to jest 24 lutego 2022 roku, na masową skalę popełniane są gwałty na ukraińskich cywilach⁸². Zbrodnie, których dopuszczają się rosyjscy żołnierze, spotykają się z międzynarodowym sprzeciwem⁸³. Mimo że w momencie wnoszenia pozwu MacKinnon mogła nie przewidywać, jak duże znaczenie będzie mieć orzeczenie w sprawie *Kadic v. Karadžić*,

⁷⁷ ICC Prosecutor appoints Prof. Catharine A. MacKinnon as Special Adviser on Gender Crimes, International Criminal Court, 26.11.2008, <https://www.icc-cpi.int/news/icc-prosecutor-appoints-prof-catharine-mackinnon-special-adviser-gender-crimes> (dostęp: 1.06.2023).

⁷⁸ Podkreślić przy tym należy, że pierwszym udokumentowanym przypadkiem użycia wspomnianej regulacji nie była sprawa *Kadic v. Karadžić*. ATCA użyto po raz pierwszy w 1980 roku w sprawie *Filartiga v. Pena-Irala*, zob. *Filartiga v. Pena-Irala*, 630 F.2d 876 (2d Cir. 1980).

⁷⁹ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z dnia 7 lipca 2006 roku w sprawie *Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor*, ICTR-2001-64-A.

⁸⁰ Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z dnia 1 czerwca 2001 roku w sprawie *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, ICTR-96-4-A.

⁸¹ S.L. Russell-Brown, *Rape as an act of genocide...*, s. 2.

⁸² Oskarżenia o gwałt w okupowanym przez Rosjan Chersoniu. Ofiarą 16-letnia Ukrainka w ciąży, TVN24 BiS, 30.04.2022, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-oskarzenia-o-gwalt-w-okupowanym-przez-rosjan-chersoniu-16-letnia-ukrainka-w-ciazy-5693463> (dostęp: 15.05.2022).

⁸³ Nagi protest na czerwonym dywanie w Cannes, „Rzeczpospolita”, 21.05.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36343161-nagi-protest-na-czerwonym-dywanie-w-cannes> (dostęp: 21.05.2022).

to właśnie dzięki niemu dziś możliwe jest przyszłe dochodzenie sprawiedliwości przez ofiary przemocy w Ukrainie. Co więcej, już w czerwcu 2022 roku pojawiły się informacje o pierwszym procesie o gwałt w trakcie wojny⁸⁴.

Konkluzja

Prawo międzynarodowe do niedawna tworzone było na podstawie dość jednolitej perspektywy. Większość regulacji rozpatrywana była w kontekście naznaczonym płciowo (maskulinizacja prawa) bądź płciowo neutralnym. Dlatego też część problemów, z którymi mierzyła się wspólnota międzynarodowa, była prawnie niedostrzegana. Jednym z nich był problem przemocy seksualnej, a dokładniej — gwałtu wojennego. Mimo że zjawisko gwałtu jest powszechne, nie tylko w czasie konfliktów zbrojnych, to regulacje międzynarodowe zdawały się na ten temat milczeć. Dopiero za sprawą procesu *Kadic v. Karadžić* i poszerzenia definicji ludobójstwa również o gwałt udało się w tym przedmiocie wprowadzić systemowe zmiany i zwrócić uwagę na ogrom problemu gwałtu wojennego. Mimo że konsekwencje prawne procesu nie były natychmiastowe, to do dziś można zauważyć ich długofalowy wpływ na przykład w kontekście trwającej obecnie wojny w Ukrainie. Reprezentująca powódki prawniczka Catharine MacKinnon sama opisała wspomniany proces jako swoisty „efekt motyla” w zakresie ochrony praw kobiet⁸⁵. Proces ten zaś nie tylko poruszył ignorowane dotąd zagadnienie przemocy seksualnej w czasie konfliktów zbrojnych, lecz także dał jej ofiarom oręż w walce z prześladowcami.

Bibliografia

- Alexander A., *A short history of international humanitarian law*, „European Journal of International Law” 26, 2015, nr 1, s. 109–138.
- Aroussi S., *Women, Peace, and Security: Repositioning Gender in Peace Agreements*, Cambridge 2015.
- Bastick M., Grimm K., Kunz R., *Sexual Violence in Armed Conflict: Global Overview and Implications for the Security Sector*, Geneva 2007.
- Bello J.H., Posner T.R., *Alien Tort Claims Act — genocide — war crimes — violations of international law by nonstate actors: Kadic v. Karadzic*. 70 F.3d 232, cert. denied, 64 U.S.L.W. 3832 (June 18, 1996), „American Journal of International Law” 90, 1996, nr 4, s. 658–663.
- Charlesworth H., *Human rights as men's rights*, [w:] *Women's Rights, Human Rights: International Feminist Perspectives*, red. J. Peters, A. Wolper, New York 1995, s. 103–113.
- Chowdhury R., *Kadic v. Karadzic — Rape as a crime against women as a class*, „Minnesota Journal of Law & Inequity” 20, 2002, nr 1, s. 91–124.
- Cyceron M.T., *O państwie. O prawach*, przeł. I. Żółtowska, Kęty 1999.

⁸⁴ Ukraina: Rusza pierwszy proces o gwałt, którego dopuścił się rosyjski żołnierz, „Rzeczpospolita”, 23.06.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36559501-ukraina-rusza-pierwszy-proces-o-gwalt-ktorego-dopuscil-sie-rosyjski-zolnierz> (dostęp: 10.11.2022).

⁸⁵ C.A. MacKinnon, *Butterfly Politics...*, s. 140.

- Dartnall E., Jewkes R., *Sexual violence against women: The scope of the problem*, „Best Practice & Research. Clinical Obstetrics & Gynaecology” 27, 2013, nr 1, s. 3–13.
- Dróżdż D.K., *Zbrodnia ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2010.
- Łukaszuk I.I., *Rola zwyczaju we współczesnym prawie międzynarodowym*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 29, 1967, z. 4, s. 17–25.
- Jina R., Thomas L.S., *Health consequences of sexual violence against women*, „Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology” 27, 2013, nr 1, s. 15–26.
- Kocemba K., Stambulski M., *Czym jest strategiczna litygacja?*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 41, 2022, s. 13–30.
- Kontorovich E., *A Tort Statute, with aliens and pirates*, „Northwestern University School of Law Scholarly Commons” 107, 2012, s. 100–114.
- Kul’chyts’kyi S., Olynyk M.D., Wynnyckij A., *The Holodomor and its consequences in the Ukrainian countryside*, „Harvard Ukrainian Studies” 30, 2008, nr ¼, s. 1–14.
- Lemkin R., *Genocide as a crime under international law*, [w:] *Genocide and Human Rights*, red. M. Latimer, London-New York 2018, s. 3–11.
- Lewandowska A., *Strategiczna litygacja jako miecz obosieczny — prawa reprodukcyjne w czasach populizmu w Polsce*, „Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne” 41, 2022, s. 99–115.
- MacKinnon C.A., *Rape, genocide, and women’s human rights*, „Harvard Women’s Law Journal” 17, 1994, s. 5–16.
- MacKinnon C.A., *Butterfly Politics*, Cambridge 2017.
- Nenadic N., *Genocide and sexual atrocities: Hannah Arendt’s „Eichmann in Jerusalem” and Kaddish in New York*, „Philosophical Topics” 39, 2011, nr 2, s. 117–144.
- Pictet J., *The formation of international humanitarian law*, „International Review of the Red Cross” 34, 1994, nr 303, s. 526–531.
- Prakash Das S., *Human rights: A gender perspective*, „The Indian Journal of Political Science” 66, 2005, nr 4, s. 755–772.
- Rørbaek L.L., *Islamic culture, oil, and women’s rights revisited*, „Politics and Religion” 9, 2016, nr 1, s. 61–83.
- Russell-Brown S.L., *Rape as an act of genocide*, „Berkeley Journal of International Law” 21, 2003, nr 2, s. 1–25.
- Sokolova M.V., DiCaprio A., Bivens Collinson N., Quirante Z., *Beating the odds: Women’s leadership in international organizations*, „Politics & Gender” 19, 2023, nr 4, s. 1087–1109.
- Solis G.D., *The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War*, Cambridge 2010.
- Weis K., Borges S.S., *Victimology and rape: The case of the legitimate victim*, „Issues in Criminology” 8, 1973, nr 2, s. 71–115.
- Wolańska D., *Rwanda — Od konfliktu etnicznego do ludobójstwa*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 8, 2011, nr 1, s. 239–245.

Akty prawne i orzeczenia

- Alien Tort Claims Act, 28 United States Code § 1350 (1993).
- Declaration on the Elimination of Violence against Women, Proclaimed by General Assembly resolution 48/104 of 20 December 1993.
- Filartiga v. Pena-Irala*, 630 F.2d 876 (2d Cir. 1980);
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej. sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 roku (Dz.U. z 2015 r. poz. 961).
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 roku (Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9 z późn. zm.).

- Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku (Dz.U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171 z późn. zm.).
- Protokół dodatkowy do Konwencji Genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 roku dotyczący przyjęcia dodatkowego znaku rozpoznawczego, przyjęty w Genewie dnia 8 grudnia 2005 roku (Protokół III) (Dz.U. z 2010 r. Nr 70, poz. 447).
- Rezolucja Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych nr 808 z dnia 22 lutego 1993 roku.
- Rzymski statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 roku (Dz.U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708 z późn. zm.).
- Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z dnia 1 czerwca 2001 roku w sprawie *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, ICTR-96-4-A.
- Wyrok Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy z dnia 7 lipca 2006 roku w sprawie *Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor*, ICTR-2001-64-A.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego Stanów Zjednoczonych z dnia 13 października 1995 roku, sygn. 70 F.3d 232 (2d Cir. 1995).
- The Torture Victim Protection Act of 1991, Pub. L. No. 102-256, 106 Stat.73 (1992) printed at, 28 U.S.C. § 1350.
- ICRC, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977*, Geneva 1987.

Źródła internetowe

- Afghanistan: Alleged rape by Taliban members must be investigated and prosecuted immediately*, Amnesty International, 10.03.2023, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/afghanistan-alleged-rape-by-taliban-members-must-be-investigated-and-prosecuted-immediately/>.
- Baczała J., *Pół roku agresji Rosji. Trwa wojna na wyniszczenie, Ukraina straciła 13 proc. terytorium*, Forsal.pl, 24.08.2022, <https://forsal.pl/swiat/ukraina/artykuly/8523398,wojna-ukraina-rosja-pol-roku-bilans-strata-terytorium.html>.
- Catharine A. MacKinnon, [hasło w:] Encyclopedia Britannica, 3.10.2022, <https://www.britannica.com/biography/Catharine-A-MacKinnon>.
- Facts and figures: Ending violence against women*, unwomen.org, <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures>.
- Gwałt jako „strategia wojskowa”. „Kobiety zeznają o rosyjskich żołnierzach wyposażonych w viagrę”*, TVN24.pl, 17.10.2022, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-przedstawicielka-onz-rosja-stosuje-gwalty-i-przemoc-seksualna-w-ramach-strategii-wojskowej-na-wojnie-w-ukrainie-6167812>.
- ICC Prosecutor appoints Prof. Catharine A. MacKinnon as Special Adviser on Gender Crimes*, International Criminal Court, 26.11.2008, <https://www.icc-cpi.int/news/icc-prosecutor-appoints-prof-catharine-mackinnon-special-adviser-gender-crimes>.
- Ikonowicz K., *Ukraina: Dwoch rosyjskich snajperów gwałciło pod Kijowem. Wśród ofiar 4-latka*, „Rzeczpospolita”, 14.03.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art38120681-ukraina-dwoch-rosyjskich-snajperow-gwalcilo-pod-kijowem-wsrod-ofiar-4-latka>.
- Jane Doe, [hasło w:] Oxford Learner's Dictionary, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/jane-doe>.
- Kadic v. Karadic case: Opinion of 2nd Circuit re: Subject Matter Jurisdiction, <https://avalon.law.yale.edu/diana/4298-12.asp>.
- Łomanowski A., *Wojna Rosji z Ukrainą: Bucza to jedno z wielu miejsc zbrodni*, „Rzeczpospolita”, 5.04.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36019921-wojna-rosji-z-ukraina-bucza-to-jedno-z-wielu-miejsc-zbrodni>.
- Nagi protest na czerwonym dywanie w Cannes*, „Rzeczpospolita”, 21.05.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36343161-nagi-protest-na-czerwonym-dywanie-w-cannes>.

- Oskarżenia o gwałt w okupowanym przez Rosjan Chersoniu. Ofiarą 16-letnia Ukrainka w ciąży*, TVN24 BiS, 30.04.2022, <https://tvn24.pl/swiat/ukraina-oskarzenia-o-gwalt-w-okupowanym-przez-rosjan-chersoniu-16-letnia-ukrainka-w-ciazy-5693463>.
- Przemoc seksualna jako narzędzie wojny*, Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, 14.07.2014, <https://www.unic.un.org.pl/rwanda/przemoc-seksualna-jako-narzedzie-wojny/2595>.
- Ukraina: Rusza pierwszy proces o gwałt, którego dopuścił się rosyjski żołnierz*, „Rzeczpospolita”, 23.06.2022, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36559501-ukraina-rusza-pierwszy-proces-o-gwalt-ktorego-dopuscil-sie-rosyjski-zolnierz>.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, *Report on the Human Rights Situation in Ukraine — 1 February to 31 July 2023*, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-03-24-Ukraine-35th-periodic-report-ENG.pdf>.